

Прикази

Др ИВАН РИБАР: УСПОМЕНЕ ИЗ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧ- КЕ БОРБЕ

(„Војно дело“ Из ратне прошлости наших народа.
Књ. XXXII. Посебна издања. Књ. X, Београд 1961)

Југословенску мемоарску литературу из раздобља наше народноослободилачке борбе у великој мери обогатиле су и ове најновије *Успомене* др Рибара. После његове четири књиге *Политичких записа*, наша широка јавност са разумљивим нестрпљењем очекивала је и објављивање ових његових *Успомена*. Јер, у току ових наших великих историјских збивања стотине хиљада породица из редова наших народа истребљено је или проређено у знатној мери. И Иван Рибар у њима губи два своја одрасла сина и жену, али он се неће уклонити, нити ће малаксати и прекинути своје многострано активно учешће у покрету; он ће у њему храбро истрајати све до извојеване коначне победе. Ко је од наших истакнутих јавних радника, учесника у овом нашем великом отаџбинском рату, био у могућности да своје доживљаје, у оволикој својој личној несрећи, овако верно, свестрано и свеобухватно опише и обради? Рибар представља јединствен изузетак. Зато не треба нимало да нас изненади: пажљиво читајући ове Рибареве *Успомене* кроз целу ову његову књигу од 230 страна, од њених читалаца мало ко неће од почетка до краја стално имати пред очима: његову велику жалост, бол и тугу за изгубљеном породицом. Иако је Рибар намерно избегавао да они у његовим *Успоменама* дођу до јачег изражаја, ипак остаје несумњиво да је он овим делом подигао својој породици трајан споменик.

Рибар је отпочео своје *Успомене* описивањем свога првог сусрета с Титом, јануара 1941, у Београду, посредовањем свога сина Лоле. Разуме се, том приликом он још није могао знати да је разговарао лично с Титом. До овог састанка је дошло када је Хитлер већ отпочео са остваривањем својих завојевачких и поробљивачких настојања на Балкану. Подунавски и балкански државни управљачи одлазе тада један за другим у Беч, у двораци Белведере, да својим потписима, у присуству министра иностраних послова Немачке и Италије, те јапанског амбасадора у Берлину, потврде свој пристапак за приступање осовини Берлин—Рим—Токио. Једна за другом: Словачка, Мађарска, Румунија и Бугарска потписале су пакт, у првом реду са Хитлером, и на тај начин су и формално постале саставни делови фашистичког по-

крета у југоисточној Европи. Долази ред и на Југославију! Хитлер! позива Драгишу Цветковића, председника владе, и Цинцар-Марковића, министра иностраних послова предратне Југославије, у своју резиденцију Бергхоф, да би им пружио потребна упутства „у духу традиционалних пријатељских односа“, како је тада јављала немачка, италијанска и профашистичка југословенска штампа. У ствари, радило се о томе да и Југославија приступи осовини, јер је, тобоже, „у обостраном интересу било“, како су јављали из Берлина и Београда, „да се политички став Југославије, спољашњи и унутрашњи уједно, усклади са већ постојећом стварношћу у осталим југоисточним деловима Европе“

Од нарочитог је значаја: у то време у Београду боравио је илегално Тито. Он је свој боравак користио и за разговоре с правцима тадашњих политичких странака и група, које су имале корена у народу. Посредством свога сина Лоле, Рибар је имао, као представник леве групе Демократске странке, свој први сусрет с Титом. По Рибару, Лола му је саопштио био да „један његов старији пријатељ и друг жели с њиме да говори у одређено време и на одређеном месту“ У то време било је већ отпочело у Југославији „са сакупљањем свих демократских снага, свих родољубивих и слободољубивих људи у један Народни фронт на терену, у градовима и селима, заузимањем и делатношћу илегалних комунистичких снага, те јединственим покретом радничке, сељачке и студентске омладине“ Имао је он да представља јединствену борбу против склапања пакта профашистичке владе Цветковић-Мачек с Хитлером. По Титу, била је наступила хитна потреба за повлачењем дубоке бразде између пријатеља и непријатеља народа, јер ће ускоро доћи дани када ће бити потребно заједнички ударати против „пете колоне“ и издајника у земљи. По Рибару, од тог свог првог састанка с Титом нису прошла ни два месеца до дана када је, преко радија, било објављено да су Драгиша Цветковић и Цинцар-Марковић потписали пакт у Бечу, потврдивши тиме пристанак Југославије за приступање осовини Беч—Берлин—Токио.

Као што је познато, широм Југославије, већ 27. марта, дошао је до изражаја дуго угушивани отпор радника, сељака, студената и народне интелигенције. Приређују се по многим местима велике „уличне манифестације и поворке са поклицима: „Боље рат него пакт!“ Побеђује пуч ваздухопловних официра са генералом Симовићем на челу. Закон о „заштити државе“ укида се. Ова пучистичка влада веровала је, ипак, да ће моћи да одржи и неутралност земље и пријатељске односе с Немачком и Италијом. Рачун је био погрешан. Покушај новог министра иностраних послова Момчила Нишчића да увери Хитлеровог министра иностраних послова Рибентропа о владиним намерама за одржавање закљученог пакта, није успео. Ни истовремени преговори Симовићеве владе око пакта пријатељства са Совјетским

Савезом нису успешно докоччани. Они су кривицом Милана Гавриловића, тадашњег југословенског посланика у Москви, доцкан отпочети и одуговлачили се непотребно. Спомниће Рибар како су чак и профашистички настројени чиновници у Министарству спољних послова у Београду сматрали за своју дужност да благовремено обавесте Хитлеровог експонента, генералног конзула Најхаузена, о започетим разговорима у Москви. Хитлера ни најмање није занимало како ће се завршити ови београдски преговори са Совјетским Савезом. Он одмах ставља у погон своју ратну машину против Југославије, не осврћући се ни најмање на изјаве лојалности генерала Симовића. Оружани напад на Југославију отпочео је Хитлер већ 6. априла 1941.

Мобилисан као југословенски резервни официр, Рибар напушта Београд и повлачи се са својом јединицом. Његови синови Лола и Јурица, обојица војни обвезници, придружују се јединицама које су се формирале добровољно, јер су надлежни војни окрузи одбијали да им се, као омладинцима-комунистима, из војних магазина да оружје и муниција. Ови команданти војних округа били су склони да оружје радије препусте Немцима. Ни обвезници који су били пре Хитлеровог напада на Југославију мобилисани, нису добили оружје, муницију, одећу, обућу и храну. По Рибару, од првог дана рата па до дана капитулације, нико од надлежних није о војсци водио бригу. Војска је остала препуштена сама себи, а вици активни официри јавно су говорили да су Врховна команда и влада спремне да положе оружје, јер да нисмо дорасли да ратујемо са Хитлером. При даљем позлачењу Рибар и његова јединица зауставили су се у Ваљево. Ту је он имао лично прилике да посматра више официре, парадно одевене, како, остављајући ручак, беже из ресторана од страха пред немачким авионима који су кружили над Ваљевом. Бежали су главним друмом који води за Ужице, наочиглед не само Ваљеваца и војника већ и сељака који су се пријављивали војном округу. И ова паника виших официра деловала је заиста поразно, осветљавајући потпуно издајничко расположење у врховима краљевске југословенске војске.

Рибар је приликом даљег повлачења видео изврнуте нове моторизоване батерије, иако су биле иза Ужица постављене на такве доминантне положаје, са којих је било могуће, ако ништа друго, а оно бар успорити непријатељско брзо напредовање, у првом реду претходнице такозване „Хитлерове омладине“, која је јурила друмом мотоциклима. Рибар је имао да се врати за Београд, где се још увек илегално налазио Тито; са њиме се требало безусловно састати још пре његовог одласка из Београда партизанима у Србији. Капитулација је затекла Рибара у Рогатици. Путовао је за Београд железницом. У Топчидеру имао је сићи из воза и упутити се на Баново брдо, где га је чекала веза и довела право до куће у Београду, у којој се по други пут састао с

Титом. Тито је дошао овамо да поново разговара са водећим политичким личностима бивших грађанских странака и група, да их обавести о новој ситуацији, због насталих промена услед окупације Југославије, о хитним задацима које преузимају на себе Комунистичка партија и Народни фронт. У име групе левих демократа Рибар је Титу изјавио да потпуно прихвата акцију Комунистичке партије за организовање јединственог народног покрета у борби против окупатора и његових слугу.

У својим *Успоменама* Рибар даје многе податке о свом тадашњем боравку у Београду. Укратко износи где се скривао, колико је станова мењао, како је доспео здрав у болницу, како је долазио до више исправа, под разним именима и занимањима. За њега и за његов боравак у Београду знало је антикомунистичко одељење Специјалне полиције Управе града Београда и Гестапо. За време другог боравка Тита у Београду, августа 1941, састао се с њим још два пута. Тада је имао прилике да од њега дозна за многе успехе „наших партизанских и добровољачких одреда, нарочито у Србији и Црној Гори“, о „дивним примерима оружаног братства Хрвата и Срба против усташког насиља на Кордуну, у Лици и Далмацији“, и поверио му је и „свој одлазак на ослобођену територију, око Крупња“ Већ у пролеће 1942, у договору са сином Лолом, отпочеле су припреме са пребацивањем Рибара на ослобођену територију. Имао се отпремити преко замунског моста. Прешао га је у лето 1942. Радило се тада већ на остварењу јединственог политичког руководства за целу Југославију, које ће имати да постане носиоцем врховне власти на ослобођеном подручју. Преко сина Лоле дошао је Рибар и до Титовог позива да што пре крене у Врховни штаб. У Загребу морао је, ипак, остати скоро месец дана. Описује Рибар и свој пут од Загреба до Жумберка. Успут за Главни штаб Хрватске, Рибар учествује већ на једној партијској конференцији, иако тада још није био члан Партије. У Босанском Петровцу састаје се Рибар са Мошом Пијаде и Бором Продановићем; у шуми Млиниште, са Титом. Овде се тада налазио Врховни штаб. То му је био први састанак са Титом на ослобођеној територији. „Верујем да ће коначна победа бити наша и наших савезника“, говорио му је Тито, и то, по Рибару, тако уверљиво и са толиким одушевљењем, да су му се Титове речи дубоко усекле у свест. Иако је преживљавао тешке дане, никада ни за час се није поколебао у вери „у нашу коначну победу, у снагу и јединство наших народа“.

На Титов позив Рибар из Млиништа долази за Јајце, где му је Тито омогућио састанак са млађим сином Јурицом, који се налазио у Четвртој црногорској бригади. У Млиништу пружила се Рибару прилика да је од самог Тита могао да дозна за неке појединости о питању организације народне власти и народно-ослободилачке борбе, да су у борбама за ослобођење извојеване у областима Босанске крајине, Лике, Кордуна, Баније и средње

Далмације велике међу собом повезане теренске површине са једанаест подручја и три пута толико котара, и да је нова народна власт на целом овом подручју у пуном замаху своје изградње. С тим у вези говорио је Тито Рибару да ће се скоро прићи одвајању политичког руководства од војног, те остварењу једног посебног врховног политичког тела за целу Југославију: Тито је истицао и подвлачио да је потребно да ослобођено подручје што пре подигне свој глас, да се обавесте савезници о смерницама народне политике ослободилачког покрета и да се нарочито нагласи да је она усмерена против апарата старе Југославије, који се ставио у службу окупатора и његових слугу.

Крајем новембра 1942. дошло је до оснивања Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије. Тито је предложио оснивање овог тела које привремено треба да буде, бар са формалне стране, општенационално и општестраначко политичко представништво народноослободилачке борбе у Југославији, центар свих родољубивих демократских народних снага и носилац власти на ослобођеном подручју.

Долази до ослобођења града Бихаћа. Тито се преселио у Босански Петровац, успоставља се веза између Хрватске и Босне. За отварање заседања АВНОЈ-а одређује се 26. новембар 1942. Оно ће се држати у дворани данашњег Дома културе у Бихаћу. У нашој историографији о заседањима АВНОЈ-а писано је већ досад опширно, али Рибар износи у својим *Успоменама* и нове појединости, за које се није знало. Њему је поверено да изради нацрт прогласа *АВНОЈ-а* упућеног народима Југославије. Заседање је отворио и поздравио делегате Тито. По Рибару, то је био најузбудљивији моменат заседања у Бихаћу. „На нас у Већу“, говорио је Тито, „пада тежак терет, пада велика одговорност. Ми немамо тако рећи ништа. Ми имамо, само оружје које смо освојили крвљу наших најбољих бораца. Наша земља је разорена, наш народ трпи страховите патње и муке, гладан, го и бос, изложен четничком, усташком и окупаторском зверском терору. Али ми имамо једно: непоколебљиву чврстину и веру нападеног народа да ће победа бити његова. Ми имамо висок морал не само у нашој војсци, морал који задивљује читав свет, већ и у нашем народу“. Данас је „перспектива јасна, јасно је као сунце да ће победа бити на страни савезника“. По Веселину Маслеши, ново представништво народа Југославије није изабрано, али оно је демократскије него ма које раније представништво у Југославији: „Изабрано је по томе што смо ми овде годину и по дана бирани по шумама, по киши и зими, непрестано опокољени од окупатора и у борби са њим, стојећи на бранику интереса народа. Ми смо изабрани у борби. Такво изабрано представничко Антифашистичко веће биће највише политичко представништво народа Југославије. У њему се огледа братство и јединство наших народа, воља народа да се бори до коначне победе, вера на-

рода у своју снагу и победу“. Донесена је Резолуција о оснивању Већа, које постаје национално и политичко представништво народноослободилачке борбе Југославије, које уједињује представнике свих народа и свих политичких странака и група Југославије, који су активно учествовали и учествују у народноослободилачкој борби. Из средине Већа изабрани су председник, три потпредседника и Извршни одбор. У прогласу народу, састављеном по Рибаревом нацрту, речено је и ово: „Ми нећемо више стари државни апарат бивших влада, који је данас у служби окупатора, нећемо њене корумпиране петоклонашке издајничке чиновнике и официре, полицијске и жандармеријске жбире. Исто тако, ни наметнуте општинске одборе и покварене општинске чиновнике, који су стајали и пре у служби полицијских власти и у зависности од разних политичких странака, а данас у служби окупатора. Прелазним наређењем Резолуције о организовању АВНОЈ-а овлашћен је био Извршни одбор, под председништвом Рибара, да прошири број својих већника из Србије са Војводином, Косовом и Метохијом, из Македоније. За време IV и V офанзиве пре пробоја Сутјеске Рибар је био додељен борбеној јединици Седме дивизије.

Одржан је у Бихаћу и Конгрес антифашистичке омладине Југославије. Била је то, по Рибару, највиша омладинска манифестација у рату. Лола као секретар СКОЈ-а у свом реферату споменуо је да је за 9 месеци рата погинуло 12.000 скојеваца, а на ослобођеној територији је било око стотину хиљада омладинаца и омладинки. У свом поздравном говору Конгресу Тито је нагласио да млада генерација сачињава три петине наше Народноослободилачке војске. У вези са Конгресом омладине у Бихаћу Рибар помиње да је на њему присуствовао и његов син Јурица. После закљученог Конгреса, иако тешко оболео, са температуром, он се вратио у своју црногорску бригаду. Много је заволео своје другове у њој и уопште Црногорце. Јурица се с њима другарски сродио у раду и борби, учествовао у политичком одсеку бригаде, није их остављао, иако је био позиван на нове дужности, нарочито после омладинског Конгреса.

Око средине маја 1943. налазио се Рибар у покрету за Црну Гору. Успомене су то са подручја изнад слива реке Таре и Пиве у Дрину. Тих дана имао је Рибар, по упутству Тита, да поздравља Свесловенски конгрес, који се повремено одржавао у Москви. Код Тита могле су се чути радио-вести из Москве, између осталог и пренос Конгреса с поздравима који су стигли. По Рибару, поздрав Тита, као врховног команданта, био је објављен, док Рибарев у име АВНОЈ-а није. Знало се већ тада да је ово учињено намерно, и то не од стране организатора Конгреса, већ по налогу Стаљина, који је био против АВНОЈ-а, као органа врховне власти на ослобођеном подручју.

Нова пета немачка офанзива започела је нападом на Санџак и Црну Гору. Дешавало се то у времену када се почело веровати да ће западни савезници отворити други фронт; али још увек у раздобљу док су савезници признавали избегличку краљевску владу и њеног експонента Дражу Михаиловића. Успеси народноослободилачке борбе приписивани су дотле четницима, а партизани су називани бандитима, и тек долазак енглеске војне мисије представљао је признање Тита као врховног команданта једне регуларне војске. Долазак савезничких војних мисија значио је пуну и велику политичку победу народноослободилачке борбе, коначно извојевану исправним ставом у борби против окупатора. У котлини Сутјеске водиле су се очајне борбе. У саставу немачких дивизија с Дурмитора, и Бугари, под командом немачких официра, гађали су положаје бораца. Осим обруча на Сутјесци требало је пробити обруче на цести Фоча—Калиновник и други на железничкој прузи Сарајево—Вишеград. По Рибару, непријатељски план о уништењу Народноослободилачке војске коначно је пропао. Ноћима је падала киша. Одећу и обућу требало је сушити. „Пара, која је куљала из њих, згушњавала се тако, сећа се Рибар, да смо се у склоништима, иако је био дан, једва препознавали“. И није чудо што, таквом једном приликом, није ни опазио поред себе сина Јурицу. Донео му је суше чарапе, комадић меса и неколико капи чаја. У селу Боговићи при Врховном штабу упознао се Рибар по трећи пут са члановима енглеске мисије. „С њима, сећа се Рибар, били смо једно време заједно у покрету. Они су били добро снабдевени, увек су имали топао чај у термосима, кесице напуњене кексом и чоколадом, и покривачима за спавање“. У Плаховићу састао се опет са Лолом, пошто се био вратио с пута по Славонији, Хрватској и западној Босни. Он га је опскрбио с мало пресвлаке, а добио је од њега и новог коња, вранца са седлом и ћебетом, и неколико таблица чоколаде. Причао је Лола Рибару да је у Хрватској, прелазећи Купу, навратио у село Запећ, уз Купу, на граници Славоније, где је посетио сестру своје мајке и од ње дознао да су мајка и сестра Божена у партизанима, у сремским базама, где чекају да буду пребачене на ослобођено земљиште, и додао да ће се он побринути да буду измењене, а ако би то било немогуће, да буду свакако пребачене у Босну, заједно са друговима из Београда, који ће ускоро доћи. Међутим, додаје сам Рибар, „тражена измена се изјаловила“, њихово пребацивање у Босну „није на време организовано“, те је тако његова жена страдала у Срему. Достављена од једног издајнице, она је од „Немаца ухваћена и одмах убијена као мајка Лоле и Јурице“ Краће се није могло рећи. Поразна вест за Рибара и његову породицу и јединствен пример и у светској меомарској литератури са своје класичне једноставности у приказивању.

Вест да је Мусолини дао оставку предсказивала је да ће скоро доћи и до капитулације Италије. Рим је бомбардован, и сад се одлазило већ и у новоослобођено подручје Хрватског приморја. Рибар посећује Селце, места отока Крка, Црквеницу, све до Бакра, одлази у Словенију. Долази до оснивања „Освободилне фронте“ словеначког народа, али и до продирања усташа на подручје Оточца. Усташе су запалиле магазин с муницијом и камione с бензином, но чим су чули тенкове, које је ставила у покрет Народноослободилачка војска, одмах су се повукли. У међувремену спремали су се предлози, декларације и одлуке за друго заседање АВНОЈ-а. Овај се имао уздићи на ступањ највишег законодавног и извршног тела, формирати његово председништво, једна врста Привремене владе. Рибару је било поверено да изради извештај о раду Извршног одбора АВНОЈ-а после његовог оснивања у Бихаћу. Ново заседање имало се одржати у Јајцу.

У вези са својом породицом ишао је Рибар поново у сусрет тешким данима. Ни Лола, ни Тито, па ни остали, износи Рибар у својим Успоменама, нису му ништа спомињали о Јурици, мада се причало о многим друговима, који су до тада пали у борби. Али, сећа се, осећао је неку уздржљивост, обазривост, избегавање погледа од стране другова, док се Лола клонио непосредних разговора с њиме о породичним стварима. Као да је предосећао да није нешто у реду с Јурицом, није се усудио да Лолу пита шта је с њим, да ли му се јавља, и чекао је да он први отпочне разговоре о њему. Тих дана Лола се спремао на пут за Каиро. Имао је онде да се представи западним савезницима у мисији изванредног и опуномоћеног изасланика Врховног штаба, односно врховног команданта Тита. Потражио је зато Рибар Лолу пре његовог одласка, решен да га пита за Јурицу и за разлоге зашто му се не јавља већ месец дана. Затекао га је где спрема своје посебне акредитиве за пут. „За то време што смо били скупа, долазили су Лоли Велебит, Милојевић и остали чланови који ће с њим на пут, па Моша и Рибникар, и други. Поред њих били су ту и мајстори који су му правили ново одело и чизме и обављали су коначну пробу. Ако није било никог, Лола је излазио из собе до Тита, Кардеља, и осталих руководилаца. Тако да нису могли бити никако ни једну минуту сами“, сећа се Рибар. Уређујући своје личне ствари, даривао је оца новим зимским кошуљама и чарапама, а све своје старе ствари од обуће и одеће дао је свом пратиоцу, који му је чувао и хранио његовог љубимца коња Лиска, оставивши му сав шећер у коцкама који је примио, да би му уместо њега свако јутро давао по коцку. И осталим својим друговима, сваком је нешто поделио за успомену, тако да није понео собом ни најнужније. Тог дана Лола је после ручка остао у разговору са Титом, а Рибар је морао у град да потражи стан за чланове Извршног одбора АВНОЈ-а. Рибар је веровао да ће, ипак, пре поласка на пут Лола са њим насамом да разговара бар неко-

лико минута, у крајњем случају свакако при самом растанку. Као предсеник АВНОЈ-а имао је Рибар још и дужност да у Мркоњићу, удаљеном два сата, поздраву делегате на заседању Земаљског антифашистичког већа Босне и Херцеговине. Пре него што је пошао на пут, сећа се Рибар, отишао је у стан Лоли и пратио га од једне до друге зграде, у којима су становали чланови Централног комитета, с којима се он опраштао. Дирнуло га је како су га другови срдечно изљубили и испраћали, а нарочито Тито, којег су нашли у његовој редовној јутарњој шетњи, испред бараке у којој је становао. При растанку није имао снаге да пита Лолу, а ни Лола да му нешто каже за Јурицу. Ипак је могао, када су се загрлили, да запита Лолу „Да ли је све у реду?“, на које питање му је одговорио гласно: „Све је у реду“

На жалост, није било у реду. Јурица већ одавно није био међу живима. Погинуо је у борби са четницима испред Колашина, у Црној Гори. Лола није имао снаге да о овој несрећи усмено извести оца. Лола је још истог дана предао Титу писмо, упућено оцу, где га обавештава о Јуричиној смрти. Али, ни Тито није смео да Рибару одмах преда Лолино писмо. Растали су се а да Рибар није дознао за смрт Јуричину. Али, ни тиме Рибарева породична трагедија још није била довршена. Имао је да доживи још једну, најтежу. Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења Босне и Херцеговине завршено је 27. новембра 1943. Рибар се враћа из Мркоњића у Јајце. Чекао га је Тито. Отишао је к њему заједно са Владом Зечевићем. Мало је у нашој, па и у светској литератури, непосреднијег, узбудљивијег и драматичнијег описа догађаја од овог Рибаревог сусрета и разговора са Титом овом приликом. „Ушавши у бараку, радну собу Титову, сећа се Рибар, нашли смо га врло забринутог, ретко нерасположеног, каквог га нисмо никада запажали при нашим сусретима. Понудио нас је цигаретама и поручио каву. Зечевић и ја смо сели, а он је и даље шетао од прозора до врата неколико секунди. Одједном је стао испред мене, уздржавајући се од узбуђења и једва полугласно рече ми: „Драги друже Рибар, морам ти саопштити, иако ми је то тешко, да је Лола данас ујутро на Гламочком пољу погођен непријатељском бомбом“ Један моменат, сећа се Рибар, погнувши главу, остао сам седећи без речи, а након што ме је Тито прихватио за раме, устанем и замолим га да одмах позове Јурицу“. И сад долази до другог, исто тако тешког и неочекиваног сазнања: Тито му, још једнако узбуђен, одговори да је Јурица „још пре месец дана погинуо у тешким борбама са четницима“. Истодобно два потресна удара одједном! И за мушко срце гром из ведрога неба. Два сина изгубити за кратко време. И за несрећне догађаје дознати истодобно. И Рибар додаје у својим *Успоменама*: „Без речи изишли смо из Титове радне собе, у суседну, где су се већ скупили били другови из Централног комитета и Врховног штаба, а био је присутан и Коча Поповић, чекајући Ти-

та и мене. Иако су били упознати са догађајем, Тито је кратко, али дирљиво, с пуно саучешћа говорио о тешком губитку Лоле, насталом смрћу „једнога од најбољих револуционара“ Затим су ми сви другови изразили саучешће, неки су се и повукли, јер нису могли издржати тишину која је завладала после Титових речи“ И забележио је Рибар: „Хтео сам да будем што пре са својом децом. Целу ноћ били су ми пред очима моји незаборавни добри синови. У мислима сам обухватио цели њихов живот почевши од детињства. Тражио сам макар један случај, да се можда нисам спрам њих неправедно огрешио. Лакше ми је било, јер га нисам нашао. Напротив, увек сам се с њима слагао и удоваљавао њиховим захтевима, који су били разумљиви и прихватљиви“.

По Рибару, Владимир Велебит, који је био са Лолом, испричао му је и у појединостима стицај свих околности под којима је Лола погинуо. Мисија, коју је Лола био предводио, одвезла се била у Ливно, да би се овде нашла одређеног дана за полазак енглеским авионом у Каиро, разуме се са пуним обезбеђењем ловачких авиона. На несрећу, у уговорени дан није било енглеских авиона на аеродрому у Ливну. Место ових имала је Народноослободилачка војска један нови авион „Дорнијер“, којим су два хрватска авијатичара била пребегла. Лола је одмах о томе известио Тита и по његовој дозволи он је одлучио да лете овим авионом. Но у немогућности да полете из Ливна, јер је терен био мекан, мочваран, пилот је празним авионом прелетео на Гламочко поље, камо су се цестом довели Лола и другови, а с њима и неки Енглези. По Велебиту, шпијунажа је обавестила непријатеља, који је спремио напад, и када се Лола са пратиоцима и сапутницима укрцао, један непријатељски „пикавац“ је напао авион и запалио га бомбама. Ту је погинуо Лола, излазећи први из авиона, док су други, који су остали у авиону, остали неповређени. С Лолом су погинули још неки другови и два Енглеза. Рибар износи појединости у вези са привременом сахраном Лолиног тела. Рибар је отишао до капеле на Јајчком гробљу, камо је из Гламоча пренесен жељезом окован сандук. Тито је лично одредио време како ће се и када сандук изнети из гробља и носити улицама Јајца. Рибар се с Титом одвезао до гробља. У гробљанској капели лежао је сандук прекривен црвеном и југословенском заставом. Када су борци изнели сандук из капеле и спустили га на земљу, говорио је Моша Пијаде, који се у име Централног комитета опростио с Лолом. И кад је он завршио и хор отпевао песму тужаљку, појавио се испред сандука католички свештеник фра Боно да изврши упокојени обред за мртвог Лолу. „Као отац одмах сам му поручио да не врши обред, прича Рибар. Знао сам да је фра Боно тада био један од ретких симпатизера наше борбе међу католичким фратрима, и да ће разумети моју искрену поруку. После отпеване тужаљке и пушћане салве понеше омладинци свог оми-

љеног друга и руководиоца. Иза сандука сврстала се и кретала поворка, први Тито држећи мене под руку. Поворка је стала на тргу, у центру града, где је чекао камион. У име Националног комитета говорио је Словенац Коцбек, па када је он завршио, питао сам Тита да ли бих ја могао да говорим. Он је моју жељу свесрдно прихватио. Ја сам, разуме се, импровизирао свој говор, сећа се Рибар, немам о њему својих бележака, али ипак знам да сам између осталог и ово казао: „Дрги мој Лола, хоћу да говорим теби и твом драгом брату, мом добром Јурици. Били сте добра деца, а кад сте одрасли, пристао сам, јер сам веровао у вас да се сами образујете и спремате за живот. Богатили сте се знањем и ово преносили на своје другове. Ви сте себи сами изабрали и одредили животну линију. И мени сте помагали. Дали сте ми нови полет, улили нове снаге. У дружењу с вама и са вашим друговима, и у мени је растао и јачао дух борбе који вас је прожимао. Увек сте захтевали од мене да будем и останем борбен. Заветујем вам се да ћу се по тростручним снагама борити до краја и служити нашој светој народноослободилачкој борби“

Као и код првог заседања АВНОЈ-а у Бихаћу, тако и код овог другог у Јајцу, Рибар ће се у својим *Успоменама* на њему дуже задржати. Приказујући га својим читаоцима он ће о њему увек имати да изнесе и многе мање познате појединости. Састало се ово заседање у Јајцу после великих победа Црвене армије, распадања фашистичког блока, масовног прилива бораца у Народнослободилачку војску, приступања истакнутих политичких, културних и јавних радника револуционарној борби, разбијања Павелићевог, Недићевог и Рупниковог квислиншког апарата. И зато је сада АВНОЈ морао да измени своје обележје и да се из међустраничког политичког тела претвори у највиши законодавни орган, а његов Извршни одбор да се преустроји у извршни орган државне власти, у народну владу. Произашао из кржаве народноослободилачке борбе, он је једини имао да постане носиоцем државног суверенитета и да представља праву и истинску народну власт. Још на првом заседању у Бихаћу резолуцијом о организацији АВНОЈ-а било је за ново заседање предвиђено 250 делегата. Остављено је било Извршном одбору да се сложи са предлогом да делегати бирају земаљска антифашистичка већа народног ослобођења, уколико су конституирана, а уколико нису да делегате бирају у Словенији Народнослободилачн фронт, у Хрватској, Црној Гори, Босни и Херцеговини земаљска антифашистичка већа народног ослобођења, а у Србији и Македонији главни ослободилачки одбори. У броју од 250 делегата убројени су, у првом реду, већници изабрани на првом заседању у Бихаћу, док је остатак распоређен једнако и равноправно на свих шест јединица. Најмања јединица, Црна Гора, имала је једнак број делегата као и највећа, Србија. Делегати су бирани не само са ослобођеног већ и са неослобођеног подручја. Изгласавањем од-

лука у Јајцу прекинут је између нове и старе Југославије сваки правни континуитет, те се тако нова Демократска Федеративна Југославија није сматрала продужењем предратне Југославије. Национални комитет имаће се сматрати привременом народном владом, врховном команданту војних снага Титу додељен је назив маршала Југославије. Донесене су одлуке о прикључењу Словеначког приморја слободној Словенији, прикључење Истре слободној Хрватској. Састанак у Јајцу завршен је са жељом за скоро виђење у Београду на трећем заседању.

Рибар долази поново до Словеније. На планини Кочевски рог задржао се више од три месеца. Овде је написао прву књигу својих *Политичких записа*, седећи на лежају при столићу, пишући каткада до касно у ноћ, при слабој светлости. Ту је написао и *Разговоре* са својим синовима, као успомену на њих, за Други омладински конгрес, који се одржао у Дрвару. Потражио је Рибар и Главни штаб Словеније у Семићу. Овде је први пут дознао за важне Черчилове речи из говора у Доњем дому британског Парламента: „Разуме се, једино се партизани маршала Тита стварно боре против Немаца. Оружје одређено за Турску даћемо Титу, које код њега неће зарђати.“ И додао је овде Рибар: „Колике ли задовољштине дате Титу и нама од премијера Велике Британије!“ У Слуњу Рибар је упознао Черчиловог сина Рандолфа. Дана 24. априла 1944. одржан је у селу Горње Табориште, близу Слуња, састанак првака и представника Хрватске републиканске сељачке странке из читаве Хрватске, на којем је донесена одлука о интегралном усвајању народноослободилачке борбе и народне револуције, и изабрано ново вођство на челу са Фрањом Гажијем, сељаком из Хлебина. За ову одлуку каже Рибар да је она одлучно погодила и одредила прави пут којим треба да пођу хрватски сељаци у борби за своју слободу, републику и јединство народа.

Даљи догађаји и збивања брзо се нижу једни за другима. За време боравка Рибара на Кордуну и Банији сазнало се да је Хитлер лично наредио ликвидацију Тита. Ваздушни нападај немачких падобранаца на Дрвар имало је да буде извршење овог наређења. Рибар се добро сећа тог дана: док су се одмарали у шуми, на путу из Топуског према Чемерници, где су се склонили преко дана због учестале непријатељске авијације, запазили су у даљини гомилу страних авиона. Фрол их је први приметио и одмах погодио да крећу према Дрвару. Дошао је позив из Врховног штаба да се има поћи за Босну. Сутрадан се сазнало о неуспеху непријатељског ваздушног нападаја. У оквиру Земаљског антифашистичког већа народног ослобођења Хрватске ЗАВНОХА-образован је Српски клуб од већника Срба, по Титовом савету. На челу му се налазио Раде Прибићевић. Српски клуб издавао је своје новине; за ове написао је Рибар неколико чланака о односима Хрвата и Срба у Хрватској. ЗАВНОХ се

претворио у највише законодавно и извршно народно представничко тело федеративне државе Хрватске, у прави Хрватски сабор. У свом писму од 8. јануара 1944, упућеном из Африке, поручио је Черчил Титу да британска влада не пружа никакву војну помоћ Дражи Михаиловићу. Тито с Врховним штабом смешта се на отоку Вису. У својим *Успоменама* Рибар се сећа свога боравка на Вису. Приближавао се и дуго очекивани дан, писао је у њима, дан покрета; правац Србија. Са аеродрома на Вису кренули су чланови Председништва АВНОЈ-а и Националног комитета совјетским авионом у Бари, у Италију. Из Барија једне вечери узлетео је и Рибар, и пред зору спустио се на тле Србије, у близини Ваљева.

О преговорима са Иваном Шубашићем, о новој влади нове Југославије, о поновном одласку Рибара у Словеначко приморје, да би присуствовао његовом коначном ослобођењу, о нашем спору са савезницима у вези са питањем Трста, Горице и Словеначког приморја, говоре укратко неколико последњих страна *Рибаревих Успомена*.

Све у свему једно значајно мемоарско дело, дело које се чита са живом пажњом и разумљивим узбуђењем, јер речито говори о једној великој епохи наше историје.

Др Никола Милутиновић

ИНСТИТУТ ДРУШТВЕНИХ НАУКА — ОДЈЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ „ЗАПИСНИЦИ СА СЈЕДНИЦА ДЕЛЕГАЦИЈЕ КРАЉЕВИНЕ СХС НА МИРОВНОЈ КОНФЕРЕНЦИЈИ У ПАРИЗУ 1919 — 1920 БЕОГРАД, 1960. ПРИРЕДИЛИ: БОГДАН КРИЗМАН И БОГУМИЛ ХРАБАК

Као што сâм наслов говори, ова књига представља збирку записника са сједнице делегације Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу, одржаној послје завршетка првог свјетског рата 1919. и 1920. године. Поред записника са сједница делегације, у овој књизи је објављено и више најважнијих докумената, који су неопходни за разумијевање самих записника. Тако су у другом дијелу књиге, који носи назив Додатак, објављени сви они најзначајнији документи без којих се неки записници са сједница наше делегације не би могли лако протумачити и схватити. Поред докумената на нашем језику, у Додатку су објављени преводи неколико најважнијих међународних уговора и тајних аката, који су се односили на југословенске земље, а настали су у току првог свјетског рата.